

Humanitar elmlər

UOT 81

Ə.M.Abbasov

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
abbasov-edalat@mail.ru*

SÖZ-CÜMLƏNİN SİNTAKTİK-SEMANTİK TIPLƏRİ

Açar sözlər: izahedici sözlər, obyekt, subyekt, predmet, struktur görüntü, stilistik məqam, təsdiq və inkari cavab

İzahedici, aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişləndirilməyən, üzvlənməyən bir sözdən və söz birləşmələrindən ibarət təktərkiibli üzvlənməyən cümləyə söz-cümlə deyilir. Söz-cümlənin sintaktik-semantik məzmunu subyektin obyektə münasibətinin müxtəlifliyi baxımdan rəngarəngdir.

Bəzi məqamlarda inkari söz-cümlədən əvvəl təsdiq bildirən “əlbəttə” modalı işlənir. Bu zahiri struktur görüntü ilk baxışda təsdiq və inkari söz-cümlənin paralel işlənməsi qənaətini yaradır.

Məntiqə görə, təsdiq və inkari münasibəteyni sintaktik-semantik məzmununda vəhdətdə təzahür edə bilməz. Belə hallara yalnız seçim məzmunu bildirən stilistik məqamlarda rast gəlinməsi istisnadır.

Söz-cümlə termini iki sözdən ibarətdir. Bu sözlərdən birincisi göstərir ki, belə cümlələr adətən bir sözdən ibarət olur. İkinci tərəfi göstərir ki, bunlar bütöv bir cümlənin məzmununa uyğun məzmun ifadə edir.

A.M.Аббасов

СИНТАКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТИПЫ СЛОВА-ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Ключевые слова: объяснительные слова, объект, субъект, структурное изображение, стилистическая точка, положительный и отрицательный ответ

Односоставное нечленимое предложение, которое состоит из одного слова, нераспространённого с помощью объясняющих, поясняющих слов, называется словом-предложением. Синтаксико-семантическое содержание слова варьируется с точки зрения разнообразия предметного объекта.

В некоторых случаях перед отрицательным словом-предложением используется модальное «конечно». Эта внешне структурированная видимость на первый взгляд наводит на мысль, что утвердительные и отрицательные слова-предложения могут употребляться параллельно.

Согласно логике, утвердительные и отрицательные отношения не могут быть выражены в синтаксико-семантическом контексте. Исключение составляют стилистические моменты, выражающие содержание отбора.

Термин слово-предложение состоит из двух слов. Первое из этих слов показывает, что такие предложения обычно состоят из одного слова. Вторая сторона указывает, что они выражают содержание соответственно содержанию целого предложения.

A.M.Abbasov

SYNTACTIC-SEMANTIC TYPES OF WORD

Keywords: *explanatory words, object, subject, structural image, stylistic point, positive and negative answer*

Expressed by word-cuneiform, unmindful words and word combinations, which are not expanded through explicit, clarifying words. The syntactic-semantic content of the word is varied from the point of view of the diversity of subject matter's object.

In some cases, the "course" model is used, which includes a statement of presentence. This outwardly structured image creates the conclusions at first sight and parallel processing of the contradictory word.

According to logic, the confirmation and denialist attitude can not be seen in the same syntactic-semantic context. Such cases are the only exception to stylistic moments that highlight the content of the selection.

The term word-sentence consists of two words. The first of these words shows that such sentences usually consist of one word. The second side indicates that the content is in line with the content of a whole sentence.

Heç bir daxili üzv əsasında formalaşmayan izahedici, aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişləndirilməyən, üzvlənməyən (üzvlərinə ayrılmayan) bir sözdən və söz birləşmələrindən ibarət təktərkiibli üzvlənməyən cümləyə söz-cümlə deyilir. Bu cümlələrdə baş və ikinci dərəcəli üzvlər özünü göstərir. Ona görə də bu cür cümlələr bir ümumi başlıq altında – üzvlənən cümlələr adı altında öyrənilir (3, s.212). Söz-cümlənin semantik məzmununu subyektin obyektə münasibətinin müxtəlifliyi baxımından rəngarəngdir:

1) Emosional-qiyətləndirici söz-cümlə danışanın ifadə olunan fikrə, şəraitə, hadisə və predmetlərə münasibətini əks etdirən söz-cümləyə deyilir. Adətən, belə cümlə tipləri nidalardan və nidalaşmış sözlərdən ibarət olur.

Məsələn:

- Deməli, yazırdın?

- Yazırdım..

- Kimə yazırdın?

- Camaat gəlib xahiş edirdi, mən də yazırdım.

- Əhsən! Afərin sənə! (Elçin "Ölüm hökmü, s.210, Bakı, "Yazıçı", 1989).

2) İnkâr söz-cümlə ya verilən suala inkari cavab kimi işlənən, ya başqasının fikri ilə razılaşmağı bildirən, ya da danışanın öz fikrini inkar edən söz-cümləyə deyilir. İnkâr söz-cümlə əsasən inkar ədatları: “yox”, “xeyir” sözləri ilə, habelə “əsla”, “qətiyyən”, “heç”, “heç vaxt” sözləri ilə ifadə edilmiş olur (1).

Sizin başınıza hava gəlib, siz aqlınızı itirmişiniz, - Horri Heldmen yalnız bunları deyə bildi.

- Yox, belə deyil! – Dranqo sərt şəkildə onun sözünü kəsdi.

- Yadınıza salın, komissar – Dranqo canlandı, - yaxşı-yaxşı yadınıza salın: orda boz rəngli xırda bir açar yox idi ki? Təxminən, bax bu boyda, - deyə Dranqo barmağı ilə göstərdi, - lap balaca.

- Yox. (Abdullayev Ç. Məntiq qaydaları. Bakı, “Qanun”, 2013, s.75).

Burası həməzənlər düşərgəsi imiş.

- Bunların kişiləri yoxdurmu?

- Xeyr.

Bu söhbətdən sonra Alpaqay neçə vuruşmada olduğunu soruşdu.

- Heç

- Ölümdən qorxursanmı? – deyə soruşdu və gülümsədi.

- Əsla! (Çəmənzəminli Y.V. Qızlar bulağı. Bakı, “Hədəf”, 2013, s.158-159).

Bəzi məqamlarda inkari söz-cümlələrdən əvvəl təsdiq bildirən “əlbəttə” modalı işlənir. Bu zahiri struktur görüntü ilk baxışda təsdiq və inkari söz-cümlənin paralel işlənməsi qənətini yaradır. Məntiqcə təsdiq və inkari münasibət eyni sintaktik-semantik məzmununda vəhdətdə təzahür edə bilməz. Belə hallara yalnız seçim məzmunu bildirən stilistik məqamlarda rast gəlinməsi istisnadır.

Məsələn:

- Düşün və qərarını ver:

- Ya hə, ya yox!

Yuxarıda qeyd etdiyimiz təsdiq və inkari söz-cümlənin eyni zamanda işləndiyi məqamlarda verilən suala inkari cavabla yanaşı, özünün fikrini bildirmə, başqasının fikri ilə razılaşmamaq məzmununun ifadəsi önə çəkilir.

Məsələn:

- Siz bunu ciddi deyirsiniz? – heyrətə gəlmiş Stiven Ross handan – hana dilləndi.

- Əlbəttə ki, yox (Abdullayev Ç. Məntiq qaydaları, s.74).

- Qanacaq yaxşı şeydisə, vədə əməldə heç pis sey deyil.

- Nə vədə?!

- Mənə verdiyin vədi unuttun?

- Şübhəsiz, xeyir! (Babanlı V. Zəmanə adamı, Bakı, “Elm-təhsil”, 2015, s.71).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, ifadə olunan fikrə danışanın münasibəti inkar cavabla yanaşı təzahür etdirilir.

3) Sual söz-cümlə müsahibin fikrinə modal qiymətvermə məqamında işlənilib, təsdiq və inkar bildirən “hə”, “yox” ədatları və ya “heç”, “yaxşı”, “belə”, “elə”, “aydındır” və s. sözlərlə ifadə edilən söz-cümləyə deyilir.

Məsələn:

Çöldən içəri girəndə hay-küylə qabağıma yüyürənim olsun. Boynuma atılanım olsun...

Qumaş arvadın alın qırışları sıxlaşdı:

- Həəə?

Getməyim sərfəlidir. Orda yaramazın iyərənc sifətini birdəfəlik unudaram, çoxdandı kütləvi yerlərə ayağım dəymir. Getmək lazımdır!

- Yaxşı?

Əgər bilsəm ki, bu hərəkət sonuncudur, bir daha təkrarlanmayacaq, mənə çətin də olsa, əfv eləyəyəm.

- Ona arxayın ol! - Əfsun ilan dili çıxardı, - Qəti söz verirəm: sonuncudu!

- Yaxşı, bağışladım.

- Demək, bağışladın, elə? (Babanlı V. Zəmanə adamı, s.30- 129).

4) Təsdiq söz-cümlə ya verilən suala cavab olan, ya danışanın razılığını bildirən, ya da danışanın fikrini təsdiq edən söz-cümləyə deyilir (4, s.233).

5) Üzvlənməyən təktərkiibli cümlənin bu növü aşağıdakı sözlərin və birləşmələrin köməyi ilə düzəlir: “bəli”, “əlbəttə (ki)”, “şübhəsiz (ki)”, “sözsüz (ki)”, “yaxşı”, “təbii (ki)”, “yəqin (ki)”, “çox gözəl”, “çox əla”, “çox pakizə”, “hə”, “həri”, “həri ya”, “bəli”, “bəlia” və s.

Məsələn:

Bir nəfər odunçu yolla getdiyi halda onu bir filosof görür. Anamın şələsi kimi, o da odunu nizamla yığmış, filosof onu saxlayır. Bu odunları belə səliqə ilə üst-üstə kim yığıb? – Soruşur:

- Özüm, – o da cavab verir.

- Təzədən bir də açıb yığa bilərsənmi?

- Əlbəttə. (Həsənzadə N. Nabat xalanın çörəyi, Bakı, “Gənclik”, 1988, s.113).

Əfsun ərklə müdaxilə etdi:

- Qarabağa Yardım Komitəsi də dövrün, indiki zamanın mühüm sahəsidir. Çox yəqin ki, bu işi də məhz bu sahələrə görə sizə etibar ediblər.

- Bəli. (Babanlı V. Zəmanə adamı, s.311).

Təsdiq söz-cümlənin iki mənə incəliyini qeyd etmək yerinə düşərdi:

a) Təsdiq söz-cümlənin müəyyən bir qismi (“hə”, “bəli”, “əlbəttə”, “şübhəsiz”, “yaxşı”) özündən əvvəl söylənən fikrə kəskin, tamamlayıcı cavab bildirir, özündən sonra izahedici, aydınlaşdırıcı sözlərin işlənməsinə yer qoymur.

Məsələn:

Qırıxdan baxanlar da görsünlər ki, nənənin qayğısına qalanlar çoxdur... Necə sözdü, Mara Abramova? Siz dünya görmüş qadınsınız, belə yaxşıdır, ya yox?

- Hə.

Yaxud:

Əfsun biləyini çırmayıb saatına baxdı:

Onda bir az da yatsın, çox əziyyət çəkib, heydən tamam düşüb.

- Hə.

b) Təsdiq söz-cümlə özündən əvvəlki fikrə münasibətinə görə, nisbətən qəti və tam cavab ifadə etmir. Odur ki, əlavə tamamlayıcı sözlərə, izahedici ifadələrə ehtiyac duyulur.

Həmin ifadələr (aydınlaşdırıcı) ya yerində işlədilir, ya da mətnə (əsasən verilən sualın məzmununa) görə təfəkkürdə düşünülür. İdraki təsəvvür cəhətdən də təsdiq-söz cümlənin bu tipi xəbəri və mübtədası zehində canlandırılan təktərkiibli cümlələrə oxsayır. Bu, təktərkiibli cümlələrin genosintaktik xüsusiyyəti sayılır.

Məsələn:

- Əllərinin ikisini də qaldır yuxarı. Yəqin mənimlə zarafat eləyir. – dedim, əllərimi qaldırdım yuxarı.

- Tərpənmə.

- Yaxşı, tərpənmirəm (Həsənzadə N. Nabat xalanın çörəyi. B., “Gənclik”, 1988, s.132).

- Serj sizin otağa qalxmışdı? – Dronqo soruşdu.

- Hə. Mən əvvəlcə ona parkda rast gəlmişdim. O, iki dəfə yerə yıxılmışdı.

- Siz də onu öz otağımıza gətirdiniz, eləmi?

- Hə, mən öz otağıma gətirdim. (Abdullayev Ç. Məntiq qaydaları, s.133).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, söz-cümlənin məzmununu özündən əvvəlki mülahizəni bütöv tərzdə yekunlaşdırmır. Bu səbəbdən də əlavə izahedici sözlərin işlənməsi üçün zərurət duyulur.

Təsdiq və inkar söz-cümlələrin sintaktik-semantik mənasının rəngarəngliyinin yaranmasında, onun ifadə tərzinin müxtəlifliyinin rolu böyükdür.

“Təsdiq və inkar söz-cümlələr müxtəlif ifadə tərzlərində tələffüz edilir:

1. Eyni söz-cümlənin təkrar olunması yolu ilə.
2. Bir neçə söz-cümlənin yanaşı işlədilməsi yolu ilə.
3. Modal sözlər, bəzi nidalar, təkid, məhdudiyət bildirən ədatların söz-cümlə ilə birlikdə işlənməsi yolu ilə” (2, s.298).

4. Təhrikedici söz-cümlə – əvvəlcə söylənən fikrə və ya yaranan vəziyyətə danışanın münasibətini, başqasını bir işə təhrik etdiyini bildirən söz-

cümləyə deyilir. Bu cümlələr məzmununda hərəkət anlayışı olan nidalar və nidalaşmaqda olan sözlərdən ibarət olur. Həmin sözlər aşağıdakılardır:

Marş! Haydı! Savaş! Urra! Hə!

Məsələn:

Eldar:

Ha...ha...ha.... buna bax,

Buna bax, Arşak!

Haydı! Çıxar qılıncını, südəmər uşaq! (Vurğun S. Vaqif. B., "Elm", 1998, s.121).

Durna eyni pıçıltı ilə:

- Sonra danışarıq – dedi.

Əfsunun dili sizildadı.

- Yəni, gözləyək deyirsən?

- Hə! (Babanlı V. Zəmanə adamı, s.65).

Bu cür söz-cümlələr sintaktik məzmunundakı təhrikediciliyin qətiyyətlilik dərəcəsinə görə iki yerə bölünür: a) Başqasını bir işə bilavasitə təhrik etmə; b) Başqasını bir işə qismən təhrik etmə.

Beləliklə, söz-cümlənin sintaktik-semantik tiplərinin zənginliyi subyektin obyektiv gerçəkliyə münasibətinin məzmunundan da çox asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı: AEA, 1963, 151 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası (II) Bakı: AEA, 1959, 403 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Adiloğlu, 2017, 427 s.
4. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis (IV), 3-cü nəşr. Bakı: Qərb-Şərq, 2007, 421 s.